

Józef Szudy Andrzej Bielski

ALEKSANDER JABŁOŃSKI
(1898–1980)
FIZYK MUZYK ŻOŁNIERZ

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2010

Józef Szudy Andrzej Bielski

ALEKSANDER JABŁOŃSKI
(1898–1980)
FIZYK, MUZYK, ŻOŁNIERZ

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2010

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW	11
OD AUTORÓW	13
PROLOG	17
ROZDZIAŁ 1. DZIECIŃSTWO I MŁODOŚĆ NA UKRAINIE (1898–1916)	21
1.1. Rodzina	21
1.2. Instytut Puławski	24
1.3. W majątkach księcia Jusupowa	27
1.4. Widły nad Murafą	31
1.5. Edukacja domowa	36
1.6. Gimnazjum w Charkowie	37
1.7. Charkowska Szkoła Muzyczna – spotkanie z Wiktoria	39
ROZDZIAŁ 2. BURZLIWE LATA 1916–1920	45
2.1. Matura i początek studiów na Uniwersytecie Charkowskim	45
2.2. Koniec epoki	49
2.3. Z armii carskiej do Wojska Polskiego	53
2.4. W Wojsku Polskim w Warszawie	58
2.5. Wojna polsko-bolszewicka	62
ROZDZIAŁ 3. NA STUDIACH W NIEPODLEGŁEJ POLSCE	75
3.1. Tradycje nauk fizycznych w Warszawie	75
3.2. Muzyka, Aleksander i Wiktoria	82
3.3. Jabłoński – student Uniwersytetu Warszawskiego	85
ROZDZIAŁ 4. JABŁOŃSKI W SZKOLE PIENKOWSKIEGO	107
4.1. Początek pracy naukowej	107
4.2. Pierwsza praca eksperymentalna	110
4.3. Fluorescencja par kadmu	112
4.4. Jabłoński na Zjazdach Fizyków Polskich	115
4.5. Aleksander Jabłoński – doktor filozofii	117
4.6. Nowe skrzydło na Hożej	119

ROZDZIAŁ 5. STAŻ NAUKOWY W NIEMCZECH: 1930–1932	125
5.1. Jabłoński na Uniwersytecie Berlińskim	125
5.2. Wygaszanie i polaryzacja fluorescencji par sodu	126
5.3. Ciśnieniowe rozszerzenie linii widmowych	128
5.4. Zderzeniowa wymiana energii: fluorescencja uczulona	146
5.5. Dalsze eksperymenty Jabłońskiego i Pringsheima nad fluorescencją par sodu	148
5.6. Jabłoński w Hamburgu	148
5.7. Pasma absorpcyjne i fluorescencyjne roztworów barwników: idee Jabłońskiego	149
5.8. Aleksander Jabłoński i Wilhelm Lenz	152
5.9. Berlin i jego „Physikalisches Kolloquium”	155
ROZDZIAŁ 6. ZNOWU W SZKOLE PIENKOWSKIEGO	163
6.1. Powrót do Warszawy	163
6.2. Spadek wydajności fluorescencji roztworów przy wzbudzeniu antystokesowskim	165
6.3. Diagram Jabłońskiego	169
6.4. Nowy problem: polaryzacja fotoluminescencji	175
6.5. Habilitacja: rok 1934	177
6.6. Nie samą fizyką...	181
6.7. Dichroizm i ujemna polaryzacja fotoluminescencji	185
ROZDZIAŁ 7. W STRONĘ TEORII LUMINESCENCJI	195
7.1. Szukanie mechanizmu	195
7.2. Teoria polaryzacji fotoluminescencji	199
7.3. Depolaryzacja i czas zaniku fotoluminescencji	202
7.4. Badania uporządkowanych zbiorów cząsteczek	204
ROZDZIAŁ 8. OD POŁOWY 1935 ROKU DO WYJAZDU DO WILNA	209
8.1. Hoża, dom i sprawy publiczne	209
8.2. Te same pasje: muzyka i góry	212
8.3. Aleksander Jabłoński a Siergiej Wawilow	213
8.4. Jabłoński a sprawa fizyki technicznej w Polsce	217
8.5. Pierwszy Kongres Fotoluminescencji 20–25 maja 1936 roku	219
8.6. W kręgu zasady Francka–Condon	234
8.7. Pierwsze podejście do kwantowej teorii ciśnieniowego rozszerzenia linii widmowych	237
8.8. Pożegnanie z Hożą: ostatnia publikacja	239
ROZDZIAŁ 9. NA UNIWERSYTECIE STEFANA BATOREGO W WILNIE	249
9.1. Przeprowadzka do Wilna	249
9.2. Aleksander Jabłoński i fizyka wileńska	250
9.3. Konferencja w Bonn w cieniu swastyki	257
9.4. Rozszerzenie linii widmowych w Wilnie	261
9.5. Ostatnie miesiące pokoju	267

ROZDZIAŁ 10. OD WYBUCHU II WOJNY ŚWIATOWEJ	
DO ARMII ANDERSA	273
10.1. Kampania wrześniowa	273
10.2. Internowanie na Litwie i powrót do Wilna	276
10.3. Badania naukowe Jabłońskiego w okupowanym Wilnie	284
10.4. Aresztowanie i deportacja do Kozielska	286
10.5. Internowanie w Kozielsku	289
10.6. W Gрязowcu	300
ROZDZIAŁ 11. W ARMII ANDERSA W ZSRR I NA ŚRODKOWYM	
WSCHODZIE	309
11.1. W Tockoje i Kołtubance	309
11.2. W Uzbekistanie	313
11.3. W Iranie i w Iraku	318
ROZDZIAŁ 12. W SZKOCJI I W OKUPOWANEJ POLSCE	327
12.1. Polski Wydział Lekarski w Edynburgu	327
12.2. Jabłoński jako wykładowca PWL	330
12.3. Prace naukowe Jabłońskiego w Edynburgu	333
12.4. Wojenne losy Wiktorii, Haliny i Danuty Jabłońskich	337
ROZDZIAŁ 13. ZNOWU W POLSCE	347
13.1. Powrót z Wielkiej Brytanii	347
13.2. Znowu na Hożej	350
13.3. Powstanie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika	352
13.4. Zaproszenie do Torunia	353
13.5. Akceptacja	356
13.6. Początki fizyki na UMK	360
13.7. Kolejne lata przy ulicy Sienkiewicza	370
ROZDZIAŁ 14. COLLEGIUM PHYSICUM UMK	381
14.1. Budowa gmachu	381
14.2. Życie akademickie w okresie budowy	386
14.3. Kwartety i kwintety toruńskie	397
14.4. Czarne chmury nad fizyką toruńską	397
14.5. Otwarcie Collegium Physicum	402
ROZDZIAŁ 15. POWSTAWANIE TORUŃSKIEJ SZKOŁY OPTYKI	
MOLEKULARNEJ	409
15.1. Wydział Mat–Fiz–Chem	409
15.2. Fizyka na Grudziądzkiej	411
15.3. W czasach stalinowskich	417
15.4. Pierwsze doktoraty w Collegium Physicum	430
ROZDZIAŁ 16. DWA POKOLENIA I STAN METATRWAŁY	437
16.1. Aleksander Jabłoński – Prezes PTF	437
16.2. Kolejne doktoraty w Collegium Physicum	438

16.3. Czasy pierwszego pokolenia	442
16.4. Jabłoński i drugie pokolenie jego uczniów	451
16.5. Problem natury stanu metatrwałego	455
16.6. Współpraca z przemysłem	458
ROZDZIAŁ 17. SIÓDME DZIESIĘCIOLECIE	465
17.1. Rok 1959: Jubileusz i Zjazd Fizyków	465
17.2. Anizotropia emisji	468
17.3. Doktoraty w drugim pokoleniu	470
17.4. Staże podoktorskie pierwszego i drugiego pokolenia	473
17.5. Wizyta w Wielkiej Brytanii i niedoszły wyjazd do Nowego Jorku	478
17.6. Trzecie pokolenie wchodzi na scenę	481
17.7. Rok 1962: kreowanie Katedry Elektroniki i Fizyki Ciała Stałego ...	484
17.8. Losy Pracowni Fotoluminescencji	486
17.9. Wrzesień 1963 roku	488
17.10. Powrót do dziedziny rozszerzenia linii	494
17.11. Przed emeryturą	498
17.12. Rok 1968	504
ROZDZIAŁ 18. NA EMERYTURZE	517
18.1. Powstanie Instytutu Fizyki	517
18.2. Jabłoński jako aktywny naukowo emeryt	519
18.3. Muzykowanie na Grudziądzkiej i na Moniuszki	524
18.4. Samotne życie po śmierci Wiktorii	528
18.5. Ostatnie lata	540
EPILOG	557
SPIS PRAC ALEKSANDRA JABŁOŃSKIEGO	573
ZAŁĄCZNIK 1. NOTY BIOGRAFICZNE	581
ZAŁĄCZNIK 2. POWSTANIE POLSKICH FORMACJI WOJSKOWYCH W ROSJI – I KORPUS	591
ZAŁĄCZNIK 3. ZARYS PRZEBIEGU WOJNY POLSKO-BOLSZEWICKIEJ	601
ZAŁĄCZNIK 4. LISTY ALEKSANDRA JABŁOŃSKIEGO Z KOZIELSKA ...	609
ZAŁĄCZNIK 5. ARMIA POLSKA W ZSRR (SIERPIEŃ 1941 – SIERPIEŃ 1942)	621
ZAŁĄCZNIK 6. WYKŁADY IMIENIA ALEKSANDRA JABŁOŃSKIEGO	631
BIBLIOGRAFIA	635
SKOROWIDZ NAZWISK	645
SKOROWIDZ NAZW GEOGRAFICZNYCH	663
SKOROWIDZ RZECZOWY	673
SUMMARY. ALEKSANDER JABŁOŃSKI (1898-1980). PHYSICIST, MUSICIAN, SOLDIER	679

OD AUTORÓW

Książka niniejsza jest poświęcona opisowi – w układzie chronologicznym – drogi życiowej Aleksandra Jabłońskiego (1898–1980), jednego z najwybitniejszych polskich uczonych, po II wojnie światowej związanego z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie zbudował od podstaw liczący się na świecie ośrodek fizyki. Był on przede wszystkim wybitnym fizykiem, jednym z pionierów współczesnej fotofizyki molekularnej i spektroskopii zderzeniowej. Na tej działalności koncentrujemy się w książce najbardziej, opierając się na jego publikacjach oraz dokumentach archiwalnych dotyczących poszczególnych etapów jego kariery naukowej. Zanim jednak Jabłoński został fizykiem, był już profesjonalnym muzykiem. Wprawdzie porzucił on ten zawód dla fizyki, to jednak muzyka pozostała jego wielką pasją do końca życia. To jest drugi aspekt jego sylwetki, który poznaliśmy dzięki informacjom głównie ze wspomnień rodzinnych i relacji uczestników jego kwartetów. Istnieje również aspekt trzeci, niesłychanie ważny. Taki mianowicie, że znaczną część swojego życia Jabłoński poświęcił sprawie walki zbrojnej, najpierw o odzyskanie niepodległości, a potem o jej utrzymanie, biorąc udział w trzech wojnach jako oficer Wojska Polskiego. Na podstawie dostępnych źródeł archiwalnych staraliśmy się możliwie wiernie opisać sylwetkę Jabłońskiego żołnierza i przedstawić informacje o jego udziale w walkach i pobytach w obozach internowanych.

Uzupełnieniem książki są załączniki, w których zamieszczamy biogramy członków rodziny (Załącznik 1) oraz przedstawiamy w skrócie dzieje polskich formacji wojskowych utworzonych w Rosji w czasie I wojny światowej, do których przystąpił Aleksander Jabłoński (Załącznik 2). Aby w pełni przedstawić jego udział w wojnie polsko-bolszewickiej, kreślimy zarys jej przebiegu w Załączniku 3. Kopie sześciu listów, które Jabłoński wysłał z obozu w Kozielsku II do żony i córek, są reprodukowane w Załącz-

niku 4, natomiast w Załączniku 5 przedstawiamy podstawowe informacje dotyczące Armii Polskiej w ZSRR (sierpień 1941–sierpień 1942), do której Jabłoński wstąpił w 1941 roku po zwolnieniu go z Kozielska II.

Ze źródeł archiwalnych najważniejsze dla nas okazały się zasoby Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, którego kierownik Pani dr Henryka Duczkowska-Moraczewska oraz jej współpracownicy okazywali nam nieustanną życzliwość i pomoc. Równie ważne okazały się zasoby Sekcji Gabinetów Życia Społecznego oraz Rękopisów i Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej UMK, gdzie także spotkaliśmy się z wielką życzliwością i zrozumieniem. Pracownikom tych jednostek, a w szczególności Pani dr Annie Supruniuk dziękujemy za wskazanie wielu cennych materiałów związanych z Profesorem Jabłońskim.

Pani kierownik Biblioteki Instytutu Fizyki UMK mgr Joannie Bylickiej oraz Paniom mgr Iwonie Stępcie i Ewie Reńskiej dziękujemy za pomoc w uzyskaniu materiałów z różnych bibliotek polskich i zagranicznych.

Bardzo pomocne okazały się materiały zawarte w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, oraz Archiwum PAN w Warszawie, a także w Centralnym Archiwum Wojskowym. Szczególnie ważne dokumenty dotyczące losów Jabłońskiego w okresie II wojny światowej uzyskaliśmy z Archiwum brytyjskiego Ministry of Defence oraz Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum Sikorskiego w Londynie, którego dyrektorowi Panu dr. Andrzejowi Suchcitzowi pragniemy wyrazić nasze podziękowanie.

Niesłychanie ważne dla ustalenia niektórych faktów z życia i działalności Aleksandra Jabłońskiego okazały się dokumenty znajdujące się w Centralnym Państwowym Archiwum Litewskim (Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas) w Wilnie. Wielkiej pomocy w tym zakresie udzielił nam Pan Dariusz Zizys, dyrektor tego Archiwum, któremu pragniemy złożyć serdeczne podziękowania. Najgłębszą wdzięczność jesteśmy winni Panu Profesorowi Romualdowi Brazisowi z Wilna, który na naszą prośbę przeprowadził uzupełniające badania archiwalne w Centralnym Państwowym Archiwum Litewskim. Przyczyniły się one znacznie do wyjaśnienia wielu faktów z życia Jabłońskiego, nie tylko z okresu wileńskiego, ale także z lat wcześniejszych.

Na naszą wdzięczność zasłużył Pan Oleg Czernijenko, redaktor naczelny gazety „Polonia Charkowa”, który ułatwił nam dostęp do dokumentów z Archiwum Akademii Nauk ZSRR.

Osobne podziękowania składamy Panu dr. Mieczysławowi Bielskiemu, dzięki pomocy którego mogliśmy przedstawić dzieje Profesora Jabłońskiego na tle wydarzeń dziejących się w czasie jego służby w I Korpusie Polskim na Białorusi, wojny polsko-bolszewickiej i II wojny światowej. Pragniemy także podziękować Pani dr. Cecylii Iwaniszewskiej za przeczytanie manuskryptu książki i szereg cennych uwag oraz Panom dr. hab. Zenonowi Kozielowi i mgr. Radosławowi Golbie za wykonanie map zawartych w tekście książki.

Wyrazy wdzięczności kierujemy także do Pana dr. Adama Wołka oraz pracowników Centralnej Biblioteki Rolniczej, Oddział w Puławach, za udostępnienie materiałów dotyczących studentów dawnego Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa z okresu, gdy w tej uczelni studiował ojciec Aleksandra Jabłońskiego. Słowa wdzięczności kierujemy też do Pana prof. Romana Meissnera za udostępnienie materiałów dotyczących Polskiego Wydziału Lekarskiego w Edynburgu, a także do Panów prof. Alfonsa Kawskiego i prof. Andrzeja Kajetana Wróblewskiego oraz prof. Huberta Lucjana Oczkowskiego i prof. Józefa Heldta oraz jego brata Pana mgr. Henryka Heldta, i również do Pana docenta Emanuela Walentynowicza i Pani dr hab. Teresy Grycuk za udostępnienie fotografii.

Panom prof. Wojciechowi Polakowi i prof. Andrzejowi Śródce oraz dr. Michałowi Białkowskiemu dziękujemy za pomoc w dotarciu do materiałów wskazujących na związki Aleksandra Jabłońskiego z opozycją demokratyczną w końcowym okresie PRL. Panom prof. Januszowi Małkowi i prof. Józefowi Heldtowi dziękujemy za wnikliwe recenzje, w których zawarli wiele cennych sugestii i uwag krytycznych w stosunku do pierwotnej wersji manuskryptu. Jesteśmy ponadto wdzięczni Panu prof. Piotrowi Hübnerowi za wskazanie materiałów dotyczących organizacji szkolnictwa wyższego w okresie II Rzeczypospolitej. Dziękujemy ponadto naszym Kolegom z Zespołu Spektroskopii Wysokiej Zdolności Rozdzielczej Instytutu Fizyki UMK: Pani dr. Jolancie Domysławskiej, Panom prof. Ryszardowi S. Trawińskiemu, dr. hab. Romanowi Ciuryło, dr. Danielowi Lisakowi, dr. Piotrowi Masłowskiemu i mgr. Adamowi Urbanowiczowi za pomoc w opracowaniu materiałów.

Szczególnie serdecznie pragniemy podziękować Córkom Profesora Aleksandra Jabłońskiego: Pani prof. Danucie Frąckowiak z Poznania i Pani prof. Halinie Boreckiej z Warszawy oraz Ich Córkom Pani Marii Perz z Szamotuł i Pani Danucie Boreckiej z Warszawy za udostępnienie

fotografii rodzinnych i innych materiałów, a także za wielokrotne konsultacje, przeczytanie manuskryptu książki i uwagi krytyczne. Panu Januszowi Downarowiczowi jesteśmy wdzięczni za udostępnienie maszynopisu relacji jego ojca majora Edwarda Downarowicza dotyczącej obozów internowanych na Litwie i w ZSRR.

Naszym żonom – Bożenie i Joli – składamy gorące podziękowania za ciepłość i wyrozumiałość, jaką nam okazywały podczas pracy nad tą biografią.

Last but not least dziękujemy serdecznie Panu prof. Stanisławowi Chwirotowi, dziekanowi Wydziału Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej oraz Panu prof. Włodzimierzowi Jaskólskiemu, dyrektorowi Instytutu Fizyki UMK za poparcie duchowe i wspieranie finansowe – z funduszu działalności statutowej – wydania tej książki. Mamy nadzieję, że przy okazji jubileuszu 65-lecia Uniwersytetu Mikołaja Kopernika publikacja ta ukaże istotny wkład Aleksandra Jabłońskiego i stworzonej przez niego szkoły w rozwój naszej *Almae Matris*.

Autorzy niniejszej książki – obaj będący wychowankami Profesora Aleksandra Jabłońskiego – pragną złożyć hołd Jego pamięci z okazji 30. rocznicy śmierci, która przypada na dzień 9 września 2010 roku.

PROLOG

W czasopiśmie „Lekarz Wojskowy”, które było wydawane w Edynburgu przez Towarzystwo Naukowe Lekarzy Polskich Sił Zbrojnych w Zjednoczonym Królestwie – w zeszyte datowanym na miesiąc luty 1946 roku – ukazała się notatka następującej treści: „Doc. dr Jabłoński, kierownik Zakładu Fizyki na Polskim Wydziale Lekarskim (PWL) wyjechał w listopadzie 1945 roku do Polski, gdzie objął Katedrę Fizyki na nowo otwartym Uniwersytecie Kopernika w Toruniu”. Tuż pod nią znalazła się druga notatka: „W październiku 1945 r. przyjechał z Kraju Rektor Uniwersytetu Warszawskiego Prof. Pieńkowski w towarzystwie Doc. Dr Hulewicza. Odwiedzili oni PWL jako przedstawiciele Uniwersytetów polskich”¹.

Stefan Pieńkowski – pierwszy powojenny rektor UW – przyjechał do Wielkiej Brytanii, aby namówić przebywających tam polskich naukowców, w tym swojego ucznia i asystenta w Zakładzie Fizyki Doświadczalnej UW Aleksandra Jabłońskiego, do powrotu do Polski. Nie ulega wątpliwości, że misja Pieńkowskiego była uzgodniona z rządem w Warszawie, który w przekonaniu większości Polaków pełnił władzę z nadania Stalina w wyniku ustaleń poczynionych w Jałcie. Stawiało to Jabłońskiego – kapitana Wojska Polskiego, lojalnego rządowi londyńskiemu i byłego więźnia obozu sowieckiego w Kozielsku – w bardzo delikatnej sytuacji. Z jednej strony, doskonale zdawał sobie sprawę z tego, czym jest system sowiecki narzucony Polsce. Jego starszy brat Feliks został zamordowany w Katyniu, natomiast dwaj młodszy bracia Jerzy i Brunon – polscy oficerowie – przebywali na Zachodzie i postanowili nie wracać do zniewolonej Polski. On sam, twórca słynnego *diagramu Jabłońskiego* tłumaczącego mechanizm zjawisk luminescencji molekularnej – jako fizyk posiadający uznany w skali międzynarodowej dorobek naukowy – otrzymał akurat atrakcyjną propozycję pra-